

Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari do 1800. godine

---

Velagić, Zoran; Kristek, Andrej

Source / Izvornik: **Libellarium** : časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, 2013, 5, 165 - 182

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:217035>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-04**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Oblikovanje sadržaja i paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama tiskanim u Divaldovoj tiskari do 1800. godine

Zoran Velagić, zvelagic@ffos.hr

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti

Andrej Kristek, a_kristek@net.hr

Sveučilište u Zadru, poslijediplomski studij Društvo znanja i prijenos informacija

Libellarium, V, 2 (2012): 165 - 182.

UDK: 002:655(497.543Osijek)''1775/1800''

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Cilj je rada istražiti načine oblikovanja sadržaja i korištenje paratekstualnih elemenata u knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku u tiskari Ivana Martina Divalda u Osijeku u razdoblju od početka rada tiskare, tj. od 1775., do kraja 18. stoljeća. Kao izvorna građa korištene su Divaldove knjige sačuvane u Zbirci Essekiana knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku.

Istraživanje je provedeno stavljanjem u korelaciju formata, vrste djela, prisutnosti ili odsutnosti paratekstualnih elemenata i oblikovanja sadržaja, pri čemu je istraženo dijeljenje teksta u odlomke i poglavlja te korištenje bilježaka. Utvrđena je standardizacija korištenja formata i primjene pojedinih oblikovnih postupaka (dijeljenje teksta, korištenje bilježaka), ali je također uočena i nesustavnost u korištenju paratekstualnih elemenata.

Ograničavanjem na kraće vremensko razdoblje i jednu tiskaru isključeni su mogući utjecaji različitih stilova i tiskarskih praksi, što je oblikovanje djela učinilo neovisnim o *dizajnerski* različitim pristupima. To je ujedno i najveće ograničenje istraživanja, budući da mali istraživački uzorak ne dopušta poopćavanje rezultata.

KLJUČNE RIJEČI: oblikovanje sadržaja, paratekstualni elementi, književne vrste, format knjige, povijest knjige, Ivan Martin Divald, Osijek.

1. Uvod

Istražujući „važnost stranice u razvoju zapadne civilizacije“, Bonnie Mak zaključila je kako je ona moćno sučelje između njezina „dizajnera“ i čitatelja, dovoljno fleksibilna da odgovori mnoštvu zahtjeva, a da istodobno ostane razumljiva i komunikativna (Mak 2011: 3). David F. McKenzie argumentira (2002) da oblikovanje uvjetuje i mijenja načine razumijevanja ili nerazumijevanja nekog teksta i da je ono stoga iznimno bitan

segment uređivačkih odluka. Stranica je knjige, kada čitamo tekst koji prikazuje, naš kognitivni prostor: složena od živih glava, naslova, podnaslova, teksta, margina, uvlačka, bilješki, brojeva stranica, ilustracija itd., stranica nas vodi kroz čin čitanja, ona je forma na kojoj je tekst prikazan – svojevrsna *prikazna forma* – i kao takva igra golemu ulogu u našoj „konstrukciji značenja“ pročitanoj teksta (usp. Chartier 1999: 275). Stranica je stoga fenomen vrijedan istraživanja, što je jasno istaknuto u više djela francuskog povjesničara Rogera Chartiera (usp. Chartier 1994 i 1995). Analizirajući promjene prezentacije teksta ili, drugim riječima, fizičku pojavnost teksta na stranici knjige, istražuje se kako su *dizajneri* (tijekom vremena to su mogli biti slagari, tiskari, urednici, grafički ili likovni urednici i sl.) pripremali sadržaj za čitatelja. Tim je pristupom objašnjeno, primjerice, kako je za „nove čitatelje“ ranoga novoga vijeka priređivana popularna francuska *Bibliothèque bleue*. Tekst je segmentiran u kratke odvojene odlomke, a ilustracije su pratile i pojašnjavale tekst; grafičko oblikovanje biblioteke imalo je za cilj pojednostavljenje sadržaja namijenjenog čitateljima slabijih čitateljskih kompetencija (usp. isto: 278).

Međutim prezentacija sadržaja na stranici promatrana sama za sebe ne daje cjelovitu sliku: podjelu teksta u poglavlja, paragrafizaciju, korištenje ilustracija i sl. mora se staviti u korelaciju s tzv. paratekstualnim elementima (riječ je o svim dijelovima knjige koji nisu temeljni tekst – kazalima, predgovorima, posvetama itd.) i formatom knjige (budući da veličina stranice uvjetuje oblikovanje) koji je tijekom ranoga novoga vijeka često bio povezan s njezinim žanrom i načinom uporabe.

Općenito se smatra da je moderna knjiška stranica oblikovana tijekom 16. stoljeća: „Nesumnjivo, organizacijom teksta u odlomke i naglaskom na čistoći [misli se na „trijumf bijelog nad crnim“, tj. povećanje margina i proreda; op.a.] olakšano je čitanje“ (Martin 1994: 330). U isto je doba knjiga stekla i standardne paratekstualne elemente. Sredinom 16. stoljeća ustaljuju se naslovna stranica, predgovor, uvod, sadržaj, kazalo, paginacija, žive glave, errate i sl. (usp. isto: 308). Ti elementi, naravno, nisu korišteni sustavno i redovito. Na važnost istraživanja paratekstualnih elemenata upozorili su Roger Chartier i Robert Darnton, smatrajući nedvojbenim da „naslovnice, uvodnici, predgovori, bilješke, ilustracije i dodaci utječu na čitateljevu percepciju djela“ (Darnton 2007: 506).

Još tijekom 15. stoljeća ustalila se i svojevrsna hijerarhija formata knjige. Veliki *folio*-formati odražavali su stabilnost i tradiciju, stoga su najčešće korišteni za znanstvena djela i *sume* vjerskog ili pravnog znanja, formati srednje veličine korišteni su za klasičnu ili noviju književnost, a manji formati za žanrovski i uporabno različita djela (Cavallo – Chartier 1999: 23; Martin 1994: 310 – 313).

Navedene spoznaje dale su poticaj da se slično istraživanje provede i na knjigama tiskanim hrvatskim jezikom, stavljajući u korelaciju format, vrstu djela, prisutnost ili odsutnost paratekstualnih elemenata i, naposljetku, oblikovanje stranice. Da bi se isključile prakse različitih tiskara, tj. da bi se oblikovni pristup žanrovski različitim djelima učinio što neovisnijim o *dizajnerski* različitim pristupima, istraživanje je prove-

deno na knjigama jedne tiskare tiskanim u kraćem vremenskom razdoblju, konkretno na onima tiskanim kod Ivana Martina Divalda od početka rada tiskare 1775. do 1800. godine. Korišten je fond od 21 knjige sačuvan u zavičajnoj zbirci Essekiana u knjižnici Muzeja Slavonije u Osijeku. Budući da je Divald u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća tiskao 40-ak knjiga na hrvatskom jeziku (usp. Bösendorfer 1942 i Malbaša 1981), riječ je o polovici svih izdanja. Mali uzorak u ovom se istraživanju istodobno može smatrati i prednošću i manom. Prednošću jer su, kako je navedeno, isključene prakse različitih tiskara, a manom jer se na temelju 21 knjige ne mogu donositi općenitiji zaključci; oni su primjenjivi samo na jednu tiskaru, a provedeno se istraživanje stoga treba primarno smatrati testiranjem smislenosti propitivanja oblikovanja sadržaja i korištenja paratekstualnih elemenata u sklopu širih istraživanja na području povijesti knjige.

2. Tijek i rezultati istraživanja

Istraživanje je provedeno u tri koraka. U prvom su dijelu istraživanja djela klasificirana prema vrstama, a prisutne su četiri vrste: religija, književnost, pravo i gospodarstvo. Budući da je uobičajeno široko svrstavanje pod religiju bilo nedostavno za provedbu istraživanja, jer je pretpostavka da se oblikovanju, primjerice, molitvenika ili zbirke propovijedi nije pristupalo jednako, djela su temeljom uvida i sekundarne literature podijeljena u žanrovski preciznije vrste, a potom je utvrđen format svakog djela. Radi preciznosti, uz uobičajene oznake formata preuzete od Marije Malbaše, format svake knjige izražen je i u centimetrima; pritom se podrazumijeva da ni te mjere nisu posve pouzdane, jer stvarna dimenzija nastaje obrezivanjem araka prilikom uveza i često varira čak i među primjercima iste knjige. Cilj tog dijela istraživanja bio je uočavanje povezanosti vrste djela s formatom knjige.

U drugom dijelu istraživanja analizirani su paratekstualni elementi - za svaku je knjigu utvrđeno sadrži li sadržaj, posvetu i predgovor ili uvod, a u trećem je dijelu analizirano oblikovanje stranice: podjela teksta u poglavlja i potpoglavlja, oblikovanje kroz paragrafe i upotreba ilustracija. U oba slučaja cilj je istraživanja također bio uspostavljanje korelacije s vrstom djela, ali i utvrđivanje stalnosti ili nestalnosti paratekstualnih elemenata i oblikovanja stranice hrvatskih knjiga u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća.

2.1. Vrsta djela i format

Iz tablice 1 razvidno je da je Divaldovim hrvatskim izdanjima kroz obrađeno razdoblje dominirao osminski format. Pregledom svih djela popisanih u bibliografiji Marije Malbaše utvrđeno je da je u istom razdoblju od svih objavljenih knjiga (do kraja 1800. tiskano ih je 117) tek njih devet objavljeno u šesnaestinskom, osam u četvrtinskom, jedna u polovinskom, a dvije u *folio*-formatu. Osmina je, prema svemu sudeći, bila standard Divaldove tiskare, što nije neobično. Od 16. stoljeća nadalje osmina se nametnula tiskarima diljem Europe kako zbog prihvatljivije proizvodne cijene tako i zbog lakše distribucije otisnute knjige (Martin 1994: 312 – 313).

Tablica 1. Odnos vrste djela i formata

Autor, skraćeni naziv djela, godina tiska	Vrsta	Format
KNEŽEVIĆ, P., <i>Mukka gospodina nashega Isukersta</i> , 1776.	RELIGIJA	17,3 x 11,2; 8°
PAULS, I. V., <i>Ovcsarnica</i> , 1776.	GOSPODARSTVO	16,5 x 10,5; 8°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Promishljanja</i> , 1778.	RELIGIJA	18 x 11; 8°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Kratak način za ispovid</i> , 1779.	RELIGIJA	14,4 x 8,5; -°
KANIŽLIĆ, A., <i>Kamen pravi smutnye velike</i> , 1780.	RELIGIJA	22 x 17,5; v8°
<i>Put krixa</i> , 1780.	RELIGIJA	14,4 x 9; 16°
STOJANOVIĆ, J., <i>Kratak pridgovor duhovni</i> , 1780.	RELIGIJA	17,5 x 10,5; 8°
ŠTEFANAC, Š., <i>Pisma od Ivana Salkovicha</i> , 1781.	KNJIŽEVNOST	15 x 9,3; 16°
<i>Mali katechismus</i> , 1785.	RELIGIJA	16 x 9,5; 8°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Uputjenja katolicsanska</i> , 1787.	RELIGIJA	22 x 17,5; 8°
STOJANOVIĆ, J., <i>Dvostruka ljubav</i> , 1787.	RELIGIJA	21,8 x 17,3; 8°
BOŠNJAK, B., <i>Ispisanje ratta Turskoga</i> , 1792.	KNJIŽEVNOST	17 x 11; 8°
KATIFOR, A., <i>Xivot Petra Velikoga</i> , 1794.	KNJIŽEVNOST	16,9 x 9,6; 8°
RELKOVIĆ, M. A., <i>Postanak naravne pravice</i> , 1794.	PRAVO	18,2 x 11; 8°
LEAKOVIĆ, B., <i>Govorenja za sve nedilje godishnje</i> , 1795.	RELIGIJA	22,5 x 16,9; 8°
TURKOVIĆ, A. J., <i>Xivot svetoga Eustachie</i> , 1795.	RELIGIJA	18 x 10,5; 8°
RELKOVIĆ, J. S., <i>Kuchnik</i> , 1796.	GOSPODARSTVO	17,5 x 11; 8°
TOMIKOVIĆ, A., <i>Sveta govorenja</i> , 1797.	RELIGIJA	21,8 x 18,5; 8°
<i>Pisma cerkvena</i> , 1799.	RELIGIJA	17 x 10,6; 8°
MAREVIĆ, I., <i>Dilla svetih mucsenikah</i> , 1800.	HAGIOLOGIJA	18,5 x 11; 8°
SIRČIĆ, F., <i>Pridika sverhu novog misnika</i> , 1800.	PROPOVIJEDI	22,2 x 17,8; 8°

No formatom „osmina“ obuhvaćene su knjige različitih stvarnih dimenzija, a precizniji uvid u njih ipak otkriva određene razlike. Od 21. analizirane knjige, njih 15 pripada vjerskoj literaturi. Radi preciznijeg određenja, podijeljene su u sljedeće podvrste: kateheza (pasija), homiletika, propovijedi, katekizmi i hagiologija.

Tablica 2. Odnos vrste i formata vjerske literature

Autor, skraćeni naziv djela, godina tiska	Podvrsta	Format
LEAKOVIĆ, B., <i>Govorenja za sve nedilje godishnje</i> , 1795.	PROPOVIJEDI	22,5 x 16,9; 8°
SIRČIĆ, F., <i>Pridika sverhu novog misnika</i> , 1800.	PROPOVIJEDI	22,2 x 17,8; 8°
KANIŽLIĆ, A., <i>Kamen pravi smutnye velike</i> , 1780.	POLEMIKA	22 x 17,5; v8°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Uputjenja katolicsanska</i> , 1787.	KATEKIZAM	22 x 17,5; 8°
TOMIKOVIĆ, A., <i>Sveta govorenja</i> , 1797.	PROPOVIJEDI	21,8 x 18,5; 8°
STOJANOVIĆ, J., <i>Dvostruka ljubav</i> , 1787.	PROPOVIJEDI	21,8 x 17,3; 8°
MAREVIĆ, I., <i>Dilla svetih mucsenikah</i> , 1800.	HAGIOLOGIJA	18,5 x 11; 8°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Promishljanja</i> , 1778.	HOMILETIKA	18 x 11; 8°
TURKOVIĆ, A. J., <i>Xivot svetoga Eustachie</i> , 1795.	HAGIOLOGIJA	18 x 10,5; 8°
STOJANOVIĆ, J., <i>Kratak pridgovor duhovni</i> , 1780.	PROPOVIJEDI	17,5 x 10,5; 8°
KNEŽEVIĆ, P., <i>Mukka gospodina nashega Isukersta</i> , 1776.	KATEHEZA / PASIJA	17,3 x 11,2; 8°
<i>Pisma cerkvena</i> , 1799.	KATEHEZA	17 x 10,6; 8°
<i>Mali catechismus</i> , 1785.	KATEKIZAM	16 x 9,5; 8°
<i>Put krixa</i> , 1780.	KATEHEZA / PASIJA	14,4 x 9; 16°
VELIKANOVIĆ, I., <i>Kratak način za ispovid</i> , 1779.	KATEHEZA	14,4 x 8,5; -°

Razvidno je da su zbirke propovijedi redovito tiskane na većem osminskom formatu, idealno na 22 x 18 cm. Iznimka je tek *Kratak pridgovor duhovni* Josipa Stojanovića, što se može objasniti njegovom kratkoćom (otisnut je na 16 stranica). Većeg je osminskog formata i Kanižličev polemički *Kamen pravi smutnye velike*, kao i veliki katekizam *Uputjenja katolicsanska* Francisca Pougeta, koji je na hrvatski jezik preveo Ivan Velikanović. U svim navedenim slučajevima riječ je o djelima primarno namijenjenim svećenicima, a jedino Marevićeva *Dilla svetih mucsenikah*, također primarno svećenička literatura, manjim formatom odstupaju od uočene pravilnosti. Ostala vjerska djela, a riječ je o homiletskim i katehetskim štivima, formatom su manja, često čak i u 16°. Budući da su zbirke propovijedi, polemika i veliki katekizam djela koja se mogu smatrati svojevrsnim priručnicima svećenstvu u pastoralnom radu,¹ a

1 Takav zaključak potvrđuju i navodi samih autora. Bernardin Leaković, primjerice, u predgovoru *Govorenja za sve nedilje godishnje* (1795.) piše: „...znajuchi, da mloghi pastiri dushah, poradi mloshstva puka, komu u drughima duhovnima potribama csesto, i trudno sluxe, neimadu ni vrime, kadbi samo proshtili dugacske Pridike, iz koibi shtogod sastavili, za pokazati svomu puku koju rics boxju; zato potrudiosamse ova kratka Govorenja, sverhu Evangeliah sviuh Nediljah godishnjih, sastaviti i sloxiti. (...) primi dobrovoljno ovo Dillo, Tebi na Sluxbu, a Slishaocem na duhovnu korist.“ Razvidno je da Leaković svoju zbirku primarno namjenjuje propovjednicima.

homiletska i katehetska djela najčešće su namijenjena čitanju šire vjerničke zajednice, može se zaključiti da postoji korelacija između vjerske književne vrste i formata djela. Da su pisci razmišljali o praktičnosti formata knjige, svjedoči i anonimni predgovor katehetskog djela *Put krixa* tiskanog u Budimu 1734. godine:

Mloghe Kgnighe, ù Koimse uzdarxi nacsin za csinit Pùt Kriixa, dànesu na svitlost u razlike Jezike. (...) Jednisu ucsinili Kgnixicze malane, koje samo sluxè za ovii svetii posao, i ovizih sada malose naodi. Drughisu ucsinili Kgnighe velike, ù koim nije samo Pùt Krixa, nego imadu i drughâ mnoghâ veoma korisna svakomu Karstianinu. Ovakeje dao na svitlost O. P. Fra Lovrin Bracsuglievich iz Budima, Reeda Svetoga Ocza FRANZESCKA od Obsluxegnia, Poghlavitii sctiocz Svetoga Bogoslovja. Zovuse ove Kgnighe. UZAO Scerafinske gliubavi tri put svezan. (...) U ovii ima nacsin za csinit Pùt Krixa, veoma Lipo, i obilato postavglien. Alisam vidio dase i oviiim Kgnigam malo tko sluxii. Scziniosam dase gnima ne sluxè kadse csini Pùt Krixa, jersu velike, i podobnie za derxat, i sctiti ú kuchi, nego nosit sobom ù Czarqvu, zatosam odredio ucsinit ovè kojesu malakne, i ú kratku uzdarxe recseni nacsin za csinit Pùt Krixa. Ovè, sczinim, svakchie otit imat ù rukù kad bude ovii pùt csinit kako obicsaju i drughii narodi. (...) Ponukujem niscetanemagnie koliko mogu, dabi svakii dobavio recsene kgnighe velike, ter sctitji Doma, à ovè nosit sobom, i zarad drugih naukah, i zarad ovoga svetogh posla; (...). Uzmi dakle i jedne, i drughe Bogogliubni sctiocse (...). Xivi csestit.

Jasno se razlikuje „velike“, „kućne“ knjige, od „malih“, „prijenosnih“. Ljudi velike knjige ne nose na pobožnost križnog puta „jer su velike i podobnije za držati i čitati u kući“, pisac procjenjuje da će male knjige „svatko htjeti imati u rukama kada bude činio taj put, kako običavaju i drugi narodi“.

Lakoću manipuliranja osminskim formatom implicitno ističe i Ivan Marević u predgovoru *Dilla Svetih Mucsenikah*, gdje je naglašena potreba cijepanja velikih cjelina:

Ova ista pako dilla Svetih Mucsenikah, da u jednu skuppivshi knjigu bi na svitlo dao, bilabi knjiga zaisto povelika, niti tako narucsna, dabise mogla brez dosade prinositi po svuda. I zato, dragi shtiocse, jer sve gledam za tvoju vechu korist, kakocheti ugodnie biti, na tri dila razdilio jesam, kakocheti lasnie biti, nesamo kada budesh kod kuche, shtiti, veche i ako usputujesh, stobom jedan illi drugi dio nositi brez dosade moxesh.

Prvi dio *Svetih Mucsenikah* ima ukupno 350, drugi 416, a treći 380 stranica – pa iako se, naravno, dijeljenje monografije u sveske ne može usporediti s dijeljenjem teksta u odlomke, razvidna je namjera segmentiranja cjeline. Knjigom manjeg opsega lakše se barata, ona je prikladna manjem formatu.

U slučaju ostalih knjiga (književnost, pravo, gospodarstvo) format je uvijek osminski, a razlike su u stvarnim dimenzijama knjiga neznatne, pa zaključci o odnosu vrste djela i formata nisu mogući.

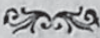
2.2. Paratekstualni elementi

Paratekstualni su elementi svi oni tekstualni dijelovi knjige koji nisu njezin temeljni tekst – riječ je o sadržajima, posvetama, uvodima, predgovorima, kazalima, popisima pogrešaka i sl. Takvi su elementi iznimno dragocjen izvor pri istraživanju povijesti knjige.² „Predgovori su goleme riznice misli i ideja i, ako pretpostavimo da su to najvažnije misli i ideje koje su pisci držali prikladnim prenijeti čitateljima, onda s pomoću njih možemo rekonstruirati piščeve stavove o važnosti pisane riječi, o vrijednosti knjige, njihove strahove za vlastita djela, ideje o načinima prenošenja katoličkog učenja vjernicima itd.“ (Velagić 2010: 144). Brojna istraživanja posveta ukazala su na odnos pisca i pokrovitelja i, općenito, pripomogla rekonstrukciji uvjeta autorstva u različitim vremenskim razdobljima. Istraživanja sadržaja i kazala (usp. npr. Gavranović 2011) otkrivaju kako je organiziran tekst knjige i kako je pripremljen za čitanje. Najčešći paratekstualni elementi u hrvatskim knjigama iz 18. stoljeća bile su posvete i predgovori (usp. Velagić 2010: 112), pa se i u ovom radu primarno istražila njihova prisutnost. Usto, pozornost je pridana i sadržaju (*ukaz, ukazilo, pokazallo, kazalo*) kao važnom elementu organizacije teksta.

Prikupljeni podaci pokazuju nedosljednost korištenja paratekstualnih elemenata, bez obzira na vrstu djela (v. tablicu 3). Sadržaj se nalazi u 9 knjiga, posveta u 4, a predgovor također u njih 9. Ukupno 8 knjiga ne sadržava nijedan element, a samo jedna, Marevićeva knjiga *Dilla svetih mucsenikah*, sadržava sva tri. Razvidno je ne samo da nije moguće uspostaviti korelaciju između vrste djela i korištenja paratekstualnih elemenata već i da se njima, općenito, u obrađenom razdoblju u Divaldovoj tiskari nije pridavala veća pozornost. Prema svemu sudeći, odluka je bila na samom autoru, koji je knjizi prema potrebi sastavio sadržaj, napisao predgovor ili ju posvetio pokrovitelju. Primjer koji potkrepljuje takvu pretpostavku predgovor je Ivana Velikanovića *Promishljanjima po nediljah Svete korizme*:

2 Kao primjer može poslužiti predgovor (*Opomena pritolmascitelja shtiocu*) Matije A. Reljkovića drugom izdanju *Ovcarnice* (1776.): „Nisam ja, dobrovoljni Shtioce, moje ime zato na ovu Knjixicu dao pritisnuti, kako dabise pofaliti hotio, dasam shto god ja odsebe nacsinio; Jerboje onaj vechji odmene, koije nju u Nimacski Jezik za Hasnu Sviuh Vilaetah nashih najprije sastavio. Nego zato, da oni Shtioci, koibi kakovu razliku Ricsih u Slavonskom Pisanju u njoj smotrili, moguh znati odkoga uzrok traxiti, zashtose jedna, illi druga Rics nepishe kakose izgovara, nego drugacsie. U Pritolmascenju perve knjixice Godine 1771. pod Imenom *Wenceslava Ivana Pauls, Razlojenje sverhu Plodenja, i Pripashe Ovacah, s'jednim Nadometkom od Sianja, i Timarenja Duhana*. nisam hotio moje lme ukazati; alli kada jurve od nikih za recsene uzroke upitan bia od drugacsieg Pisanja, negose gdikoja Rics obicsaje Slavonsku izgovarati, najdo daje odpotribe, dase ocsitujem, za mochi svakiput odgovor dati od moga Pisanja onima, koibime raddi bili zato upitati. (...)” Takva napomena u paratekstualnom elementu knjige omogućuje brojne zaključke, primjerice: iako ime prevoditelja nije bilo navedeno u djelu iz 1771., znalo se tko ju je preveo, jer inače *niki* ne bi znali koga pitati za pojašnjenja; ako su ljudi pitali, zanimali su se za jezik te je očigledno da su ortografske rasprave počele još u drugoj polovici 18. stoljeća; prevoditelj je prema tim navodima sam odlučivao hoće li ili neće istaknuti svoje ime na naslovnici itd. itd.

 	
K A Z A L O	
STVARIH, U KNJIXICI, ZADERXA-	
NIH.	
<p>U pervu nedilju korizme, promishljanje jutarnje: od pranja noguh; i naredjenja prifvetoga Sakramenta, na listu</p>	1
<p>Isti dan, promishljanje vecernje: od dobrocinstvah od Boga primitih.</p>	6
<p>U drugu nedilju korizme, promishljanje jutarnje: od molitve u vertlu</p>	10
<p>Isti dan, promishljanje vecernje: od broja i moshstva grihah</p>	16
<p>U trechu nedilju korizme, promishljanje jutarnje: od prikazanja Kajfi Biskupu</p>	21
<p>Isti dan, promishljanje vecernje: od nevoljah cfovicjanskih</p>	27
<p>U csetvertu nedilju korizme, promishljanje jutarnje: od okrinjenja ternovom krunom</p>	33
Isti	

Slika 1. Ivan Velikanović, *Promishljanja po nediljah svete korizme*, 1778., sadržaj

(...) Otcem, dakle, materam, i drugim vladaocem kuchah, u kojihse nahode, koji shtiti znadu, shto vruchje mogu, priporucsujem, da jutarnja promishljanja u jutru: a vecsernja u vecser; illi, ako u jutru vrimenta nebi bilo, jutarnje s' vecsernjima zajedno, skupivshi svoje kuchane, razborito i glasovito, ricsi podpuno izgovarajuchi: gdi shto pristajuchi, i odahnujuchi; dase od svih csuti, razumiti, zabilixiti i upamtiti moxe, proshtiti csine; i koje vrime, u promishljanju, stvarih proshtivenih, zaderxatise nastoje (Velikanović 1778: pridgovor).

Posve je razvidno da je Velikanović sadržaj organizirao tako (v. sliku 1) da čitateljima bude posve jasno koja *promishljanja* kada treba čitati: sadržaj doslovce upućuje na *jutarnje i večernje stranice*.

Tablica 3. Paratekstualni elementi

Autor, skraćeni naziv djela i godina tiska	Vrsta djela	Sadržaj	Posveta	Predgovor
KNEŽEVIĆ, P., <i>Mukka gospodina nashega</i> Isukersta, 1776.	KATEHEZA / PASIJA	NE	NE	NE
PAULS, I. V., <i>Ovcsarnica</i> , 1776.	STOČARSTVO	DA	NE	DA
VELIKANOVIĆ, I., <i>Promishljanja</i> , 1778.	HOMILETIKA	DA	DA	DA
VELIKANOVIĆ, I., <i>Kratak način za ispovid</i> , 1779.	KATEHEZA	NE	NE	NE
KANIŽLIĆ, A., <i>Kamen pravi smutnye velike</i> , 1780.	POLEMIKA	DA	NE	DA
<i>Put krixa</i> , 1780.	KATEHEZA / PASIJA	NE	NE	NE
STOJANOVIĆ, J., <i>Kratak pridgovor duhovni</i> , 1780.	PROPOVIJEDI	NE	NE	NE
ŠTEFANAC, Š., <i>Pisma od Ivana Salkovicha</i> , 1781.	KNJIŽEVNOST	DA	NE	NE
<i>Mali katechismus</i> , 1785.	KATEKIZAM	NE	NE	DA
VELIKANOVIĆ, I., <i>Uputjenja katolicsanska</i> , 1787.	KATEKIZAM	DA	NE	DA
STOJANOVIĆ, J., <i>Dvostruka ljubav</i> , 1787.	PROPOVIJEDI	NE	NE	NE
BOŠNJAK, B., <i>Ispisanje ratta Turskoga</i> , 1792.	KNJIŽEVNOST	NE	NE	NE
KATIFOR, A., <i>Xivot Petra Velikoga</i> , 1794.	KNJIŽEVNOST	DA	NE	DA
RELKOVIĆ, M. A., <i>Postanak naravne pravice</i> , 1794.	PRAVO	NE	DA	NE
LEAKOVIĆ, B., <i>Govorenja za sve nedilje godishnje</i> , 1795.	PROPOVIJEDI	DA	NE	DA
TURKOVIĆ, A. J., <i>Xivot svetoga Eustachie</i> , 1795.	HAGIOLOGIJA	NE	NE	DA
RELKOVIĆ, J. S., <i>Kuchnik</i> , 1796.	GOSPODARSTVO	NE	DA	DA
TOMIKOVIĆ, A., <i>Sveta govorenja</i> , 1797.	PROPOVIJEDI	DA	DA	NE
<i>Pisma cerkvena</i> , 1799.	KATEHEZA	NE	NE	NE
MAREVIĆ, I., <i>Dilla svetih mucsenikah</i> , 1800.	HAGIOLOGIJA	DA	DA	DA
SIRČIĆ, F., <i>Pridika sverhu novog misnika</i> , 1800.	PROPOVIJEDI	NE	NE	NE

2.3. Oblikovanje sadržaja

Prilikom analize oblikovanja sadržaja istraženi su sljedeći elementi: oblik teksta (proza ili stihovi), lomljenje teksta u odlomke, podjela u poglavlja i potpoglavlja i korištenje bilježaka.

Tablica 4. Oblikovanje sadržaja

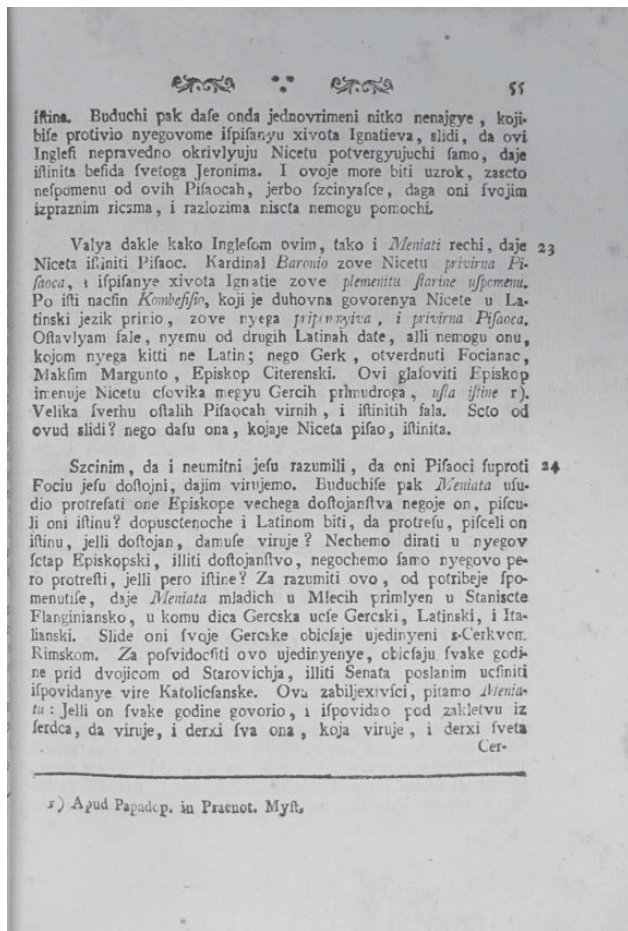
Autor, skraćeni naziv djela i godina tiska	Oblik teksta	Poglavlja	Bilješke
	Odlomci	Potpoglavlja	Položaj bilješki
KNEŽEVIĆ, P., <i>Mukka gospodina nashega</i> Isukersta, 1776.	STIHOVI	DA	NE
	NE	NE	
PAULS, I. V., <i>Ovcsarnica</i> , 1776.	PROZA	DA	NE
	DA	DA	
VELIKANOVIĆ, I., <i>Promishljanja</i> , 1778.	PROZA	DA	NE
	DA	NE	
VELIKANOVIĆ, I., <i>Kratak način za ispovid</i> , 1779.	STIHOVI	DA	NE
	DA	NE	
KANIŽLIĆ, A., <i>Kamen pravi smutnye velike</i> , 1780.	PROZA	DA	DA
	DA	DA	DONJA MARGINA
<i>Put krixa</i> , 1780.	STIHOVI	DA	NE
	NE	NE	
STOJANOVIĆ, J., <i>Kratak pridgovor duhovni</i> , 1780.	PROZA	NE	NE
	DA	NE	NE
ŠTEFANAC, Š., <i>Pisma od Ivana Salkovicha</i> , 1781.	STIHOVI	DA	DA
	NE	NE	DONJA MARGINA
<i>Mali katechismus</i> , 1785.	STIHOVI	DA	NE
	NE	NE	
VELIKANOVIĆ, I., <i>Uputjenja katolicsanska</i> , 1787.	PROZA	DA	DA
	DA	DA	DONJA MARGINA
STOJANOVIĆ, J., <i>Dvostruka ljubav</i> , 1787.	PROZA	NE	DA
	DA	NE	DONJA MARGINA
BOŠNJAK, B., <i>Ispisanje ratta Turskoga</i> , 1792.	STIHOVI	DA	NE
	NE	NE	NE
KATIFOR, A., <i>Xivot Petra Velikoga</i> , 1794.	PROZA	DA	DA
	DA	NE	DONJA MARGINA
RELKOVIĆ, M. A., <i>Postanak naravne pravice</i> , 1794.	PROZA	DA	DA
	DA	DA	DONJA MARGINA
LEAKOVIĆ, B., <i>Govorenja za sve nedilje godishnje</i> , 1795.	PROZA	DA	DA
	DA	DA	DONJA MARGINA

TURKOVIĆ, A. J., <i>Xivot svetoga Eustachie</i> , 1795.	STIHOVI	DA	DA
	DA	NE	DONJA MARGINA
RELKOVIĆ, J. S., <i>Kuchnik</i> , 1796.	STIHOVI	DA	DA
	NE	DA	DONJA I VANJSKA MARGINA
TOMIKOVIĆ, A., <i>Sveta govorenja</i> , 1797.	PROZA	DA	DA
	DA	NE	DONJA MARGINA
<i>Pisma cerkvena</i> , 1799.	STIHOVI	DA	NE
	NE?	NE	
MAREVIĆ, I., <i>Dilla svetih mucsenikah</i> , 1800.	PROZA	DA	DA
	DA	NE	DONJA I VANJSKA MARGINA
SIRČIĆ, F., <i>Pridika sverhu novog misnika</i> , 1800.	PROZA	NE	DA
	DA	NE	DONJA MARGINA

Odmah je uočljivo da je u svim proznim knjigama, u njih 12, tekst podijeljen u odlomke (v. sliku 2), dok je taj pristup korišten u 2 od 9 stihovanih djela. Vjerojatno se smatralo da je stih sam po sebi dovoljno jasan i čitak te mu stoga nisu potrebne dodatne bjeline.

U 18 knjiga tekst je organiziran u poglavlja, a u 6 i u potpoglavlja (v. sliku 3). Iznimno je važno da su knjige u kojima je podjela u poglavlja izostala kratke – riječ je o trima propovijedima (*Kratak pridgovor duhovni* i *Dvostruka ljubav* Josipa Stojanovića te *Pridika sverhu novog misnika* Franje Sirčića), od kojih su dvije otisnute na 14, a jedna na 18 stranica. Organizacija teksta kroz poglavlja može se stoga smatrati standardom Divaldove tiskare. U 9 od 18 knjiga poglavlja imaju i naslove, a u ostalima su razdvojena ili brojkama ili znakom §. Tako su, primjerice, u oba prijevoda M. A. Reljkovića, *Ovcsarici* i *Postanku naravne pravice*, poglavlja označavana arapskim brojkama i znakom §, dok su u *Kuchniku* poglavlja označena rimskim brojkama, a potpoglavlja slovima. U *Ispisanju ratta Turskoga* Blaža Bošnjaka „knjige“ su označene rimskim i arapskim brojkama. U svim pregledanim djelima novo poglavlje počinje velikim tiskanim slovom, koje je često bilo ukrašeno i dodatno istaknuto. Novo poglavlje ili potpoglavlje redovito počinje na istoj stranici na kojoj prethodno završava, čak i ako je to pri samom dnu stranice.

Veće cjeline knjiga često su odvajane i različitim tiskarskim ukrasima, koji su najbrojniji u *Ovcsarici*, *Xivotu Petra Velikog*, *Xivotu Svetog Eustachie* i *Dillima Svetih Mucsenikah*. Korišteni su i na naslovnica te na početku poglavlja (v. sliku 3), a katkad se u različitim knjigama nalaze isti ukrasi. Tako je, primjerice, u *Svetim govorenjima* Aleksandra Tomikovića i *Ispisanju ratta turskoga* Blaža Bošnjaka ista tvrđava, a u *Dillima Svetih Mucsenikah* i *Kuchniku* isti je križ u selu. Prema Mariji Malbaši, Divald je imao samo nekoliko ukrasnih traka i drvoreza koje je otkupio od franjevačke tiskare i koje je mogao koristiti, što je prouzročilo navedena ponavljanja (1978: 27).

Slika 2. Antun Kanižlić, *Kamen pravi smutnye velike*, 1780., primjer podjele teksta u odlomke i bilješki na donjoj margini

Dvanaest pregledanih knjiga sadržava bilješke. Uočava se korelacija s vrstom djela, budući da sva zahtjevnija djela (polemika, hagiologija, veliki katekizam i zbirke propovijedi) sadržavaju bilješke. Nijedno katehetsko ili homiletsko djelo ne sadržava bilješke, te se, kao i u slučaju formata, može zaključiti da su priručnici popraćeni bilješkama, a djela namijenjena čitanju šire vjerničke zajednice nisu. Knjiga iz književnosti, prava i gospodarstva premalo je da bi se na temelju njih mogli izvesti sigurniji zaključci. U svim djelima bilješke su smještene na donjoj margini (v. sliku 2), a u *Kuchniku* i *Dillima Svetih Mucsenikah* usto i na vanjskoj margini (v. sliku 4).

Bilješke su označavane na različite načine. Najčešći su načini: slovima i zagradom nakon slova (*a*), (*b*), (*c*)), slovima u zagradi: ((*a*), (*b*), (*c*)), zvjezdicama (*, **, ***) i, naposljetku, brojkama i zagradom (1), 2), 3)). Prvi je način najčešći, a brojkama se koristio J. S. Reljković u *Kuchniku*. U većini djela redosljed bilježaka nije bio kontinuiran, nego je počinjao ispočetka na svakoj novoj stranici.

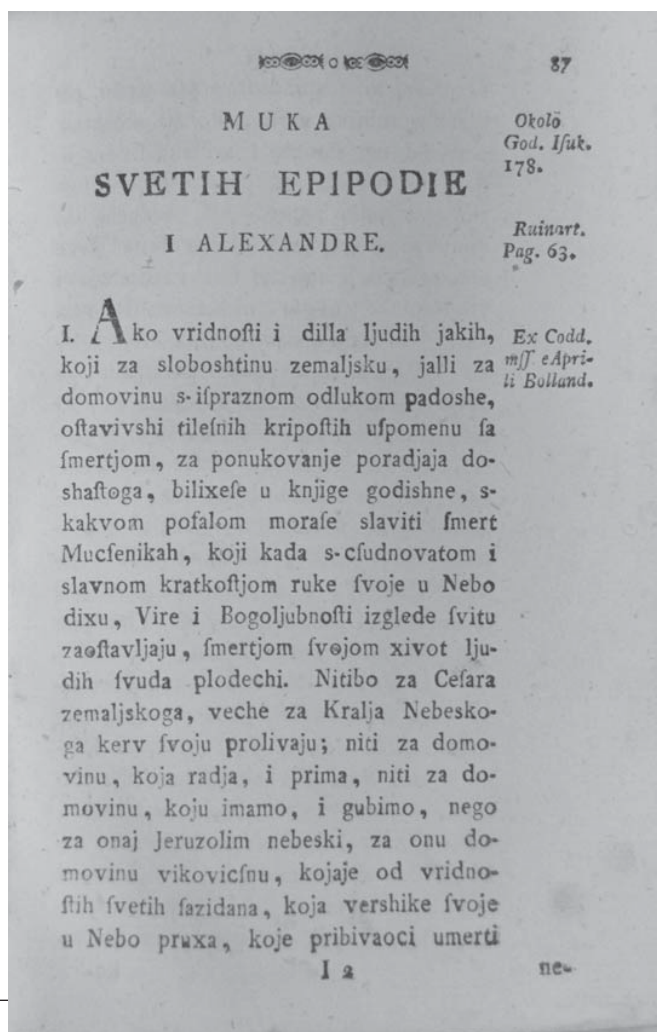

Slika 3. Ivan Velikanović, *Uputjenja katolicsanska*, 1787., primjer dijeljenja teksta u poglavlja i potpoglavlja

Bilješke na vanjskim marginama u obje navedene knjige zanimljive su stoga što im je svrha bila pojašnjavanje teksta. Reljković na marginama donosi svojevrzni sažetak teksta, a Marević različite opisne napomene s ciljem pojašnjavanja teksta, stranicu na kojoj je isti tekst u izvornom djelu Teodora Ruinarta te izvor iz kojeg je Ruinart crpio podatke.

Može se stoga zaključiti da postoji sustavnost u korištenju bilježaka, da su one bile standard u djelima koja se mogu smatrati priručnicima za svećenike, da su redovito smještane na donju marginu, a ako su usto bile i na vanjskoj margini, zadaća im je bila dodatno pojašnjavanje teksta. U bilješkama na donjoj margini najčešće su navođeni izvori iz kojih su pisci crpili podatke. Bernardin Leaković, franjevac kojemu je Divalt 1795. godine tiskao *Govorenja za sve nedilje godishnje na sluxbu pripovidaocah, u Nauku od poglavitih stvari kerstjansko-katolicsanskih*, tiskanom u Budimu 1798., u predgovoru „Dobrovoljnom štiocu“ izrijeком potvrđuje takvu ulogu bilježaka na donjoj margini:

Ako pak, shtiocse dobri, xelish znati, s'kakvimsamse knjigama sluxio za dover-shiti ovo Dillo? Znaj brate, dasam od knjighe do knjighe, kano pczela po cvitju, prilitao. Imaosam knjigu Nauka Rimskog (*Catechismus Romanus.*) Shtiosam Pismo Sveto, i Tirina tomacsitelja njegova. – Razgledaosam nauk, i dokoncsanje Sabora Tridentinskoga. – Pomagaosamse s'knjigom Talianskom pod Nadpisom: *Il Missionario Parochiale.* – Pitaosam Svete Otce, i naucsne Bogoslovce: i na sviuh ovih hum i dokoncsanje, kakono na pouzdani temelj vas posao moj na-sljanjaosam, kako cto u dnu listovah ove knjighe csesto moxesh vidjeti, gdisam pobilixio s'csimsamse ricsma sluxio, i moja govorenja potvergivao.

Slika 4. Ivan Marević, *Dilla Svetih Mucsenikah*, 1800., primjer bilješki na vanjskoj margini

3. Zaključak

Na temelju provedenog istraživanja moguće je izvesti četiri temeljna zaključka.

Prvo, stavljanjem u korelaciju vrste djela, formata knjige, korištenja paratekstualnih elemenata i oblikovanja sadržaja na stranici pokazano je da postoji odnos između vrste djela i njegova formata, da je format knjige u promatranom razdoblju uglavnom standardiziran, da je segmentiranje cjeline teksta u manje dijelove standardan oblikovni postupak i, naposljetku, da postoji međuuvjetovanost korištenja bilježaka i vrste djela. Složenija djela koja se mogu smatrati priručnicima za svećenike redovito su formatom veća i popraćena bilješkama, dok su ona namijenjena čitanju šire vjerničke zajednice formatom manja i bez bilježaka. Nažalost, zbog malog uzorka nije moguće izvesti sigurne zaključke za djela koja ne pripadaju vjerskoj literaturi.

U svim proznim knjigama tekst je dijeljen u odlomke, čime je dokazan definitivni trijumf bjeline kojoj je zadaća olakšanje čitanja. U svim knjigama, osim u 3 pojedinačne tiskane propovijedi, tekst je organiziran u poglavlja, te se i taj postupak može smatrati standardom organizacije teksta. Jednako tako, korištenje bilježaka na donjoj margini standardno je u kompleksnijim djelima, a ako su korištene bilješke s ciljem dodatnog pojašnjavanja teksta, smještane su na vanjsku marginu.

Za razliku od uočenih pravilnosti, drugi zaključak upućuje na nedosljednost korištenja paratekstualnih elemenata, iz čega je razvidno se oni ne mogu dovesti u korelaciju s vrstom djela, formatom knjige ili oblikovanjem sadržaja. Takvi elementi, dakle, nisu bili standardni, a njihova je prisutnost, prema svemu sudeći, ovisila o samim piscima.

Treće, uočeno je da je pri ovakvom istraživanju potrebna preciznost u opisu knjige. Ponajprije se to odnosi na definiranje formata i vrste djela. Širokim pojmom osminski format obuhvaćene su knjige različitih stvarnih dimenzija – da se ostalo pri njemu, ne bi bilo moguće uočiti razlike koje, bez obzira na nepreciznosti prouzročene obrezivanjem araka pri uvezivanju, otkrivaju da postoje „veće“ i „manje“ knjige i da je veličina i te kako povezana s njihovom namjenom. Također, da se ostalo pri žanrovski iznimno šarolikom određenju vjerske literature, ponovno ne bi bilo moguće uočiti razliku između knjiga različitih upotrebni namjena.

Naposljetku, budući da je u uvodu istaknuto kako ovaj rad treba ponajprije smatrati probnim istraživanjem kojemu je svrha utvrditi kakve se podatke može prikupiti analizom korištenja paratekstualnih elemenata i oblikovanja sadržaja, može se zaključiti da rezultat jesu nove znanstvene spoznaje i da bi se slična istraživanja trebala provesti uvažavajući više oblikovnih postupaka (npr. tipografske razlike, žive glave, ilustracije i sl.) i više paratekstualnih elemenata (npr. odobrenja za tisak, uvodnih citata, popisa pogrešaka i sl.) na mnogo većem uzorku.

Popis ilustracija

Slika 1. Ivan Velikanović, *Promishljanja po nediljah svete korizme*, 1778., sadržaj

Slika 2. Antun Kanižlić, *Kamen pravi smutnye velike*, 1780., primjer podjele teksta u odlomke i bilješki na donjoj margini

Slika 3. Ivan Velikanović, *Uputjenja katolicsanska*, 1787., primjer dijeljenja teksta u poglavlja i potpoglavlja

Slika 4. Ivan Marević, *Dilla Svetih Mucsenikah*, 1800., primjer bilješki na vanjskoj margini

Tablica 1. Odnos vrste djela i formata

Tablica 2. Odnos vrste i formata vjerske literature

Tablica 3. Paratekstualni elementi

Tablica 4. Oblikovanje sadržaja

Citirani izvori

Leaković, B. 1795. *Govorenja za sve nedilje godishnje na sluxbu pripovidaocah*. Osijek: Ivan Martin Divald.

Leaković, B. 1798. *Nauk od poglavutih stvarih kerstjansko-katolicsanskih*. Budim: Slovima Kraljevske skupnounsne.

Marević, I. 1800. *Dilla svetih mucsenikah*. Osijek: Ivan Martin Divald.

Pauls. I. V. – Reljković, M. A. 1776. *Prava, i pomljivo ispisana ovcsarnica*. Osijek: Ivan Martin Divald.

Put krixax. 1734. Budim: Ivan Grgur Nottenstein.

Velikanović, I. 1778. *Promishljanja po nediljah svete korizme*. Osijek: Ivan Martin Divald.

Bibliografija

Bösendorfer, J. 1942. „Divaldiana u Osijeku“, *Osječki zbornik* 1: 70 – 89.

Cavallo, G. – Chartier, R. 1999. „Introduction“, U. *A History of Reading in the West*, ur. G. Cavallo – R. Chartier, 1 – 36. Cambridge: Polity Press.

- Chartier, R. 1987. *The cultural uses of print in early modern France*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Chartier, R. 1994. *The order of books: readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries*. Stanford: Stanford University Press.
- Chartier, R. 1995. *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Darnton, R. 2007. „What is the History of Books?’ Revisited“. *Modern Intellectual History* 4(3): 495 – 508.
- Febvre, L. – Martin, H.-J. 1990. *The coming of the book: the impact of printing, 1450-1800*. New York: Verso.
- Gavranović, D. 2011. “Analiza kazala u katekizmu fra Antuna Bačića Istina katolic-sanska iz 1732. godine”, *Libellarium* IV(2): 147 – 165.
- Mak, B. 2011. *How the Page Matters*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.
- Malbaša, M. 1978. *Povijest tiskarstva u Slavoniji*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Malbaša, M. 1981. *Osječka bibliografija: tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1978. godine*. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Osijeku.
- Martin, H.-J. 1994. *The History and Power of Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- McKenzie, D. F. „The book as an expressive form“, U *The Book History Reader*, ur. David Finkelstein i Alistair Mc Cleery, 35-Đ 46. London – New York: Routledge.
- Steinberg, S. H. 1996. *Five hundred years of printing*. London: British Library – Oak Knoll Press.
- Velagić, Z. 2010. *Pisac i autoritet. Bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Summary

Formatting and paratextual elements in Croatian books printed in Divald's print house by 1800

The aim of the paper is to investigate formatting and use of paratextual elements in books printed in Croatian in Ivan Martin Divald's print house in Osijek from 1779 to the end of the 18th century. The corpus included Divald's books from the Essekiana Collection of the library in The Museum of Slavonia in Osijek.

The research was conducted by correlating the format, genre, presence or absence of paratextual elements and formatting, looking in particular at paragraph and chapter organization and use of notes. The research results show that a standardized format as well as formatting was used (textual organization, use of notes), but that the paratextual elements were not used in a systematic fashion.

By focusing on a shorter time-span and one print house only, we excluded the possible influence of different print styles and practices, which made the formatting independent of different designer approaches. This is also the major limitation of this research, as a small corpus does not allow for generalizations.

KEY-WORDS: formatting, paratextual elements, genres, book formats, book history, Ivan Martin Divald, Osijek.